

سیر نگارش های علوم قرآنی

محمدعلی مهدوی راد

ناشر: هستی نما، چاپ و صحافی: نگارش،
چاپ اول، تابستان ۱۳۸۴، شمارگان: ۱۵۰۰، قیمت: ۲۲۰۰ تومان،
۳۰۸ صفحه، شابک: ۹۶۴-۸۲۱۴-۱۹-۰
همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران، ص-پ: ۷۵۳-۱۳۱۴۵

تلفن: ۰۹۱۲۱۵۲۱۰۳۸

تلفکس: ۰۲۱-۶۹۱۲۷۶۵

توزیع: ۰۲۵۱-۲۹۱۹۰۶۴

E-mail: Hastinama@mail.com

مهدوی راد، محمدعلی، ۱۳۳۴-

سیر نگارش های علوم قرآنی / محمدعلی مهدوی راد. - تهران: هستی نما، ۱۳۸۴.

ص. ۳۰۸

ISBN 964-8214-19-0

ریال ۲۲۰۰۰

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه بصورت زیرنویس.

نمایه.

۱. قرآن - علوم قرآنی - کتابشناسی. ۲. قرآن - کتابشناسی.

الف. عنوان.

۱۶/۲۹۷۱۵

Z ۷۸۳۵/الف ۵م۹

۱۳۸۴

سیر نگارش های

علوم قرآنی

محمد علی مهدوی راد

نشر مرکز

تهران

۱۳۸۴

فهرست

۱	درآمد
۷	قرن اول و دوم
۱۲	پیشینه نگاشته های علوم قرآنی
۱۳	۱. غریب القرآن
۱۴	۲. مسائل نافع به الازرق
۱۵	۳. اللغات فی القرآن
۲۷	قرن سوم
۳۷	قرن چهارم
۴۹	قرن پنجم
۶۷	قرن ششم
۸۵	قرن هفتم
۱۰۵	قرن هشتم
۱۳۱	قرن نهم

- قرن دهم ۱۵۱
۱. التّحییر فی علم التفسیر ۱۵۱
 ۲. الاتقان فی علوم القرآن ۱۵۳
 ۳. معترك الاقران فی اعجاز القرآن ۱۵۷
 ۴. لباب الثّقول فی اسباب النزول ۱۵۹
 ۵. مفحّمات الاقران فی مبهمات القرآن ۱۶۰
 ۶. المهدّب فیما وقع فی القرآن من المعرّب ۱۶۱
 ۷. المتوکلی ۱۶۱
 ۸. قطف الازهار فی کشف الاسرار ۱۶۲
 ۹. تناسق الدرر فی تناسب السّور ۱۶۳
 ۱۰. الاکلیل فی استنباط التّزیل ۱۶۴
 ۱۱. مرصّد المطالع فی تناسب المقاطع والمطالع ۱۶۵
 ۱۲. فتح الجبل ... ۱۶۵
 ۱۳. شرح الشاطبیّه ۱۶۶
 ۱۴. خمائل الزهر فی فضائل السّور ۱۶۶
- قرن یازدهم ۱۷۷
- قرن دوازدهم ۱۹۹
- قرن سیزدهم ۲۱۳
- قرن چهاردهم ۲۲۷
- مستشرقان و تاریخ قرآن ۲۳۱
۱. تاریخ القرآن و المصاحف، موسی جارانله ترکستانی ۲۳۴

۲. تاریخ القرآن، ابو عبد الله زنجانی ۲۳۴
۳. تاریخ قرآن، محمود رامیار ۲۳۷
۴. تاریخ القرآن و غرائب رسمه و حکمه، محمد طاهر بن عبدالقادر الکردی ۲۴۰
۵. تاریخ القرآن، ابراهیم الایاری ۲۴۲
۶. تاریخ القرآن، عبدالصبور شاهین ۲۴۳
۷. تاریخ القرآن، محمد حسین علی صغیر ۲۴۵
۸. بحوث فی تاریخ القرآن و علومه، سید ابوالفضل میر محمدی ۲۴۸
۹. پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، سید محمد باقر حجتی ۲۵۰
۱۰. تاریخ قرآن، محمد هادی معرفت ۲۵۲
- نگاهی به آغاز وحی در کتاب های تاریخ قرآن ۲۵۴
- فهرست اعلام ۲۶۳
- فهرست کتاب ها ۲۸۱

درآمد

قرآن در صفحه ذهن و صفحه زندگی مسلمانان بیش از هر کتاب دیگری حضور داشته و دارد. بی گمان هیچ اثر مکتوبی در حد قرآن کریم، کشش ها و کوشش های عالمان، محققان و پژوهشیان را به خود معطوف نداشته است. انبوه نگاشته ها، با گرایش های مختلف، رویکردهای متفاوت و زاویه دیدهای گونه گونه در آستانه قرآن، نشانی است از این حضور شگرف. کتابت در آستانه قرآن پیشینه ای بس کهن دارد؛ بواقع به خامه آوردن آنچه مرتبط با قرآن است، از زاویه های مختلف، از همان آغازین روزگاران تاریخ اسلام آغاز شده و این نگارش و تدوین و کشش و کوشش در محضر قرآن و درباره مسائل مرتبط با قرآن - گو این که در تنگ و فراخ سده ها فراز و فرود داشته است - هرگز ایستایی نداشته و هیچگاه یکسر این شعله های ارجمند خاموش نگشته است. بخش عظیمی از آثار مکتوب سامان یافته در آثار قرآن را، مجموعه ها، کتاب ها و نگاشته هایی شکل می دهد که در بیان بنان عالمان به «علوم قرآن» شهره اند. پیشینه این گونه آثار نیز چنان که در متن کتاب آورده ایم، به قرن نخست تاریخ اسلام می رسد. شناخت، شناساندن و گزارش این مجموعه ها و نگاشته ها از یکسو ارج گذاری به تلاش بزرگان و عالمانی است که روزگاری از حیات علمی خود را مصروف حقایق قرآنی کرده اند، و از سوی دیگر آشنا ساختن جستجوگران معارف قرآنی و پژوهشیان است با انبوهی از منابع و مآخذ علوم قرآنی و آبشخور پژوهش در مباحث مختلف علوم قرآنی.

و این کتاب

سال ها است که این بنده افزون بر مطالعه و بررسی در مباحثی از علوم قرآنی و گاه نگاشتن مقالاتی در موضوع یا موضوعاتی از آن، افتخار تدریس در دوره های کارشناسی ارشد و دکتری دارم. در تدریس عناوین دروس غالباً کوشیده ام متن هایی را تهیه کنم و با پژوهش در منابع و مصادر بسیار، متنی در حد امکان منقح در اختیار دانشجویان قرار دهم. در میان دروس دوره کارشناسی ارشد و با عنوان «علوم قرآنی-۱» موضوعی طراحی شده است که محتوای آن شناخت و شناساندن منابع علوم قرآنی و معرفی اهم مآخذ علوم قرآنی و بررسی سیر تطور نگارش های علوم قرآنی است. روشن است که موضوعی است دراز دامن که تحقیق و تنقیح آن فرصت گیر است و شاید توان سوز. نخست با نگاهی به کتابشناسی ها، شرح حال نگاری ها و آثار مرتبط با علوم قرآنی، به گونه مستقیم متنی کوتاه براساس سده ها تهیه کردم و آن را با توضیح و تفسیر و تحلیل محتوای اهم کتاب ها تدریس کردم. به واقع آنچه به خامه آمده بود کتاب شناسی محض بود که به هنگام تدریس، آگاهی های مرتبط با متن بدان افزوده می شد. کاری بدین سان سامان نیافته بود و ما کتاب شناسی «علوم قرآنی» نداشتیم. سال ها پیش قرآن پژوه ارجمند جناب دکتر سید عبدالوهاب طالقانی فهرستی از نگاشته های برخی از عناوین علوم قرآنی را به دست داده بود با عنوان «علوم قرآن و فهرست منابع آن (قم، دارالقرآن الکریم، ۱۳۶۱)». من به هنگام نگاشتن متن درسی یاد شده این اثر را نمی شناختم. به هر حال، کسانی از فاضلان بر آن نگاشته خُرد اطلاع یافتند و بدان به دیده عنایت نگریستند، از جمله بانیان مجله گرانقدر «بینات» که آن روزگاران این بنده مدیرمسئول آن بودم. آن بزرگواران سزامند چنان دانستند که آن نگاشته ناچیز در صفحات بینات نشر یابد، اما من نشر آن را بدان صورت روا نمی دانستم و به بازنگری و بازنگاری گسترده و جدی آن در صورت

شکل مقاله گرفتن باور داشتم. تن زدن در برابر اصرار عزیزان را روا ندانستم پس به جستجوی منابع پرداختم و به کتابی دست یافتم با عنوان «اعلام الدراسات القرآنیة فی خمسة عشر قرناً» نگاشته مصطفی جوینی و پس از آن چاپ تحقیقی، سودمند و کارآمد «البرهان فی علوم القرآن»، بدرالدین محمد بن عبدالله زرکشی به کوشش یوسف عبدالرحمن مرعشلی، شیخ جمال حمدی الذهبی و شیخ ابراهیم عبدالله الکردی را دیدم.

محققان کتاب افزون بر مقدمه ای کوتاه درباره کتاب، مؤلف، علوم قرآنی و تطور آن و جایگاه «البرهان» در میان کتاب های علوم قرآنی - که ضمن آن نیز از مشهورترین آثار مکتوب در علوم قرآنی سخن گفته اند - در پانویست های همه انواع علوم قرآنی به دو کار سودمند همت ورزیده اند: ۱. نشانی آن نوع (= به مثل جمع قرآن) در کتاب های علوم قرآنی و تفاسیر و کتاب های مستقل نگاشته شده در آن زمینه؛ ۲. گزارش پژوهش های مستقل و ضمنی درباره آن موضوع براساس تسلسل تاریخی اما بدون هیچ گونه گزارش محتوایی و صرفاً یادکرد کتاب. سامان دهی این پژوهش ارجمند و سودمند را دکتر یوسف عبدالرحمن مرعشلی به عهده داشته است که در گردآوری اطلاعات و تدوین آنها از تنی چند از افاضل نیز بهره برده و از آنها یاد کرده است (ج ۱، ص ۷ مقدمه).

افزون بر آنچه یاد شد گاه مقدمه های کتاب های مرتبط، به ویژه آثار کهن چاپ شده با تحقیق و تصحیح نیز آگاهی ها و فهرست هایی داشته است که از تمام اینها و نیز کتاب شناسی ها عمومی و فهرست های نسخه های خطی کتابخانه ها بهره بردم و به بازنگری و بازنگاری آن یادداشت ها همت ورزیدم. با نشر مقاله آغازین، فاضلان و استادان و مدرسان ارجمند علوم قرآنی و جستجوگران آگاهی هایی از این دست از شیوه کار استقبال کردند و این بنده را به تداوم نگارش

مقالات تشویق فرمودند. ابتدا اصل را بر اختصار گذاشته بودم و در معرفی کتاب ها و نیز شناساندن مؤلفان و پدیدآورندگان به ایجاز سخن می گفتم و بر آن بودم که در سه یا چهار مقاله سخن را به پایان ببرم، اما دامنه بحث اندک اندک گشوده شد و با پیشنهادها و اظهارنظرهای خوانندگان سخن اندکی به تفصیل گرایید؛ در معرفی کتاب ها و نیز در شناساندن مؤلف ها. بدین سان بحث سامان یافت و اگر منبعی و مآخذی درباره کتابی سخن داشت دیده شد و معرفی گردید و علاوه بر معرفی اجمالی و اشاره ای به مهمترین وجوه شخصیت مؤلفان، مهمترین منابع شرح حال آنان نیز شناسایی و شناسانده شد.

اکنون باید یادآوری کنم که این بنده هرگز شیوه استقصا را پیشه نکردم، اما می گویشم در حد توان مهمترین آثار قرن ها معرفی شود و دو دیگر آن که تا آن جا که ممکن بود منابع و کتاب های موجود چاپ شده در اولویت قرار گیرد و آن گاه آثار مخطوط و ... سه دیگر این که کتاب های مرتبط با آنچه را که عالمان «علوم قرآنی» تلقی کرده اند در این گزارش آورده ام گو این که اکنون در نبود و بود آن عنوان ها و عناوین جزء علوم قرآنی سخنی باشد، روشن است که پژوهش هایی از این دست به گونه ای تاریخ علم است و تاریخ علوم، تاریخ اتفاق افتاده های در آن علم است در درازنای تاریخ و نه حتماً درست ها و استواری های آن علم، به واقع آنچه در «اتقان» علوم قرآنی تلقی شد، منابع و کتاب هایش گزارش شده است.

در آغاز بحث درباره قرن چهاردهم، گفته ایم که در این قرن پژوهش های در آستانه دین و معارف دینی یکسر دگرگون گشته است؛ هم از حیث محتوا و چه به لحاظ حد و حدود شمارگان آثار و شیوه نگارش و نگرش. از این روی شایسته چنان دیدم که بحث را در این قرن بگستریم، و اهم موضوعات علوم قرآنی را در این قرن به بحث بگذارم و مهم ترین پژوهش های سامان یافته در آن موضوع را وصف کنم.

بدین ترتیب مقاله اول به خامه آمد و برای مدتی نگارش آن مجموعه تعطیل شد. اکنون که این مجموعه شکل کتاب می یابد یادآوری کنم که مقالات به لحاظ محتوا و چگونگی گزارش کتاب ها و تحلیل آثار چنان که یاد شد یکدست نیست، گاه سخن به اختصار آمده است و دیگر گاه به تفصیل. دیگر آن که چون مقالات به همان صورت به نشر سپرده شده است، شاید اغلاط در نام ها پیش آمده و نارسایی ها از چشم فرو افتاده باشد که در چاپ ها و یا ویرایش های بعدی به سامان خواهد شد. البته در حد ممکن برخی اغلاط و نارسایی ها را سترده ام. این بنده در اندیشه آن است که در اولین فرصت به دست آمده به بازنگری گسترده آن همت ورزم، از آغازین روزهای نشر چنین آهنگی را داشتم از این روی انبوهی از اطلاعات را گرد آوردم که به هنگام بازنویسی به کار گیرم و چنین خواهم کرد و توفیق از خداوند است؛ از این رو یادآوری ها و راهنمایی های استادان، فاضلان و قرآن پژوهان را به دیده می نهم و از آنها اگر به دستم رسد بهره خواهم گرفت.

خداوند را بر این توفیق سپاس می گویم و برای ادامه خدمت در آستانه قرآن توفیق می طلبم.

والله من وراء القصد

۲ جمادی الاولی ۱۴۲۶

قم، محمدعلی مهدوی راد